

ВИПАДКОВА ЗНАХІДКА У НЕВИПАДКОВИЙ ЧАС: КИЇВСЬКИЙ СКАРБЬ 1824 РОКУ

Михайлівський Золотоверхий монастир. 1880-ті роки

Давні київські скарби незмінно привертають величезний інтерес не лише дослідників (археологів, істориків, мистецтвознавців, музейників та ін.), а й найширшої аудиторії любителів історії та пригод. Це легко пояснити. Насамперед, звичайно, мають значення казкові розкоші тих предметів, які через різні причини були заховані в далекому минулому. Саме слово «скарб» сигналізує про непересічність знайденого: етимологи вважають, що воно запозичене з польської, де *skarb* – «дорогоцінність, гроші», а глибше запозичення – з давньонімецької, де *scerf* – «монета».

Проте не менш важливо, що кожна знахідка скарбу обов'язково оповита ореолом загадковості, таємниці. Не випадково захоплюючі сюжети з пошуками скарбів покладено в основу багатьох детективних творів. Історія київського скарбу 1824 року, про який ітиметься далі, є яскравим прикладом історичного детективу, в якому досі не розкрито головної таємниці.

Дослідники скарбів (можна навіть натрапити на згадки про дисципліну «сінгологію», що вивчає скарби, від англійського слова «thing» – «річ») порахували загальну кількість відомих

скарбів з території Києва; їх виявилось 54 чи 57. Величезна цифра, адже це лише ті знахідки, про які збереглися відомості.

Ілля Федорович Тимковський (1773–1853)

Згадаймо розповідь Іллі Федоровича Тимковського, відомого юриста, педагога, історика, одного із засновників Харківського університету. У 1787 році він був ще студентом Київської духовної академії і вийшов із приятелями на Хрещатик (тоді вулиці з такою назвою ще не існувало; сучасники так називали місцевість біля пам'ятника Магдебурзькому праву, який також називають пам'ятником Хрещення Русі).

В «размытых провальях» один із друзів побачив «нависшую выпуклость», вибив її і виявилось, що це глечик зі стародавніми срібними монетами, злитками срібла «в виде палок сургучу» (це були гривні новгородського типу), золотими каблучками та перснями. Друзі поділили речі між собою і розпорядилися ними кожен по-своєму, а переважно обміняли на книги, м'ячі та інші іграшки. Якби не спогади Тимковського, про цей скарб не було б відомо. Про багатьох інших не залишилося навіть згадок.

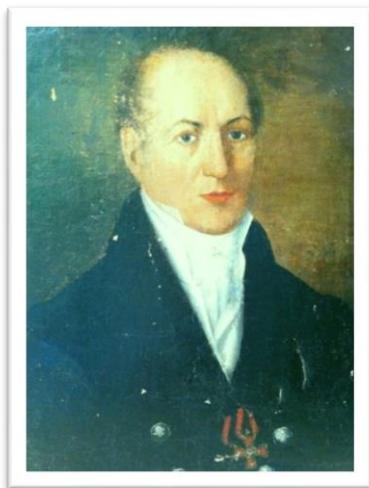

М. Закревський. Видяд Хрещатика. 1839 р.

Доля скарбу 1824 року, знайденого теж випадково за схожих обставин, виглядала більш вдалою. Він опинився в іншому історичному контексті. Ланцюжок подій, однією з ланок яких став скарб, вмістив як малопомітні локальні епізоди, так і знакові культурно-історичні події епохи, що ввійшли до історії історичної науки. І все-таки цей скарб, залишивши яскраві та важливі «сліди», став детективною загадкою.

25 травня 1824 року, наступного за П'ятидесятницею дня, у понеділок, православні Києва відзначали день Святого Духа. Зранку під благовіст дзвонів люди йшли на службу до церков та монастирів. Київський міщанин Василь Харщевський піднімався стежкою з Подолу до Михайлівського монастиря. Біля монастирської огорожі він наступив на червону цеглу, яка проломилася під його ногою – виявилося, що це глиняний горщик. Під шматками кришки блиснуло срібло, а потім і золото. У горщику було багато речей. Василь виклав їх у хустку. Окрім прикрас, серед предметів було й церковне приладдя. Харщевський поспішив звернутися до пристава поліцейської частини, а потім до поліцмейстера.

Віднайдені предмети доставили київському історичу Максиму Федоровичу Берлинському для складання опису. У щоденнику Берлинського щодня з'являлися записи про скарб: «[Май] 25: Полицмейстер найдены древнии драгоценности. Смотрели вещи директор и другие, опять полицмейстер я с ним у от[ца] Стефана где Кирилл. 26: У от[ца] Якова с драгоценностями, без меня полицмейстер, Снетковский и Лохвицкий вещи. 27: С драгоценностями древними у Самсона перевешал, полицмейстер и хозяин. Харщевский у нас, у сего на Подол я взял прочие, многие у нас смотрели Раевский. 28: У полицмейстера крестик, с ним ехали до ямы клада у Михайловского, я у губернатора сидел. 29: Кабанов древности. Полицмейстеру дана опись <...>».

Максим Федорович Берлинський (1764–1848)

І далі протягом усього літа тривали згадки «вещей». Вони постійно пересувалися містом, потрапляючи то в одні, то в інші руки, їх оглядали імениті жителі Києва та приїжджі. Можна тільки дивуватися, як вони не «розчинилися» в спекотному літньому повітрі, не зникли одразу, подібно до скарбу 1787 року. Утім, початкова історія знахідки 1824 року разюче відрізнялася від попередньої.

Здається дивним, що в наведеній вище щоденниковій цитаті немає згадки про київського митрополита Євгенія (Болховітінова). Усі добре знали, що Євгеній – один з найавторитетніших знавців старожитностей. Він завжди уважно стежив за подібними знахідками. Не випадково за кілька днів до знайдення скарбу, 16 травня 1824 року, Київська духовна семінарія отримала в дар від митрополита невеликий (на 7 аркушах) альбом із чудовими акварельними малюнками скарбу давньоруських речей, знайдених у 1822 році під Рязанню. Митрополит прагнув залучати учнів духовної школи до ознайомлення з історичними реліквіями. А сам він, вивчаючи сакральний простір Києва, у вересні 1823 року ініціював та організував перші розкопки фундаментів давньої Десятинної церкви. У жовтні 1824 року відбувся новий етап археологічного вивчення стародавнього храму, про який митрополит написав згодом спеціальну статтю-звіт, опубліковану в 1825 році в журналі «Отечественные записки».

Цікаво, що у книзі історика мистецтва, археолога, візантолога Никодима Павловича Кондакова «Русские клады» відразу після розділу про скарб 1824 року йде розділ «Киевские находки 1824–1846 годов», який починається словами: «В 1824 году обнаружены были фундаменты древней Десятинной церкви».

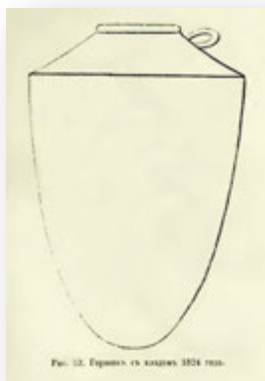

Никодим Павлович Кондаков (1844–1925)

Таке «сусідство» підтверджує, що київський скарб 1824 року належав до низки відкриттів, які означали, що Київ перетворювався на «місце знання» про давню історію, про археологічні пам'ятки, артефакти. Цей процес був безпосередньо пов'язаний з діяльністю та церковно-історичними працями митрополита Євгенія.

Цілком природно, що скарб теж опиниться в колі історичних інтересів митрополита. Утім, це сталося не одразу, оскільки в момент виявлення скарбу Євгеній був відсутній у місті – 18 травня він виїхав на місяць для об'їзду єпархії та повернувся до Києва лише 17 червня. Забігаючи наперед зауважимо, що вже 20 числа згадка митрополита з'явиться в щоденникових записах Берлінського, причому саме у зв'язку зі скарбом: «До Евгения вещи и директор и Бунге».

Але до повернення митрополита Берлинський був головною дійовою особою. Він описував речі, замовляв їх малюнки майбутньому автору знаменитого «Описания Киева» Миколі Закревському.

*Горщик, у якому було складено речі
скарбу 1824 року.*

*Малюнок М. Закревського, уміщений у книзі
Н. Кондакова «Русские клады»*

Максим Федорович ознайомлював зі знахідкою впливових осіб. Попередник Євгенія митрополит Серапіон (Александровський), який жив у Києві на спочинку, записав у своєму щоденнику, що вчитель гімназії Берлинський приносив йому знайдене біля Трьохсвятительської церкви: золоту панагію із зображенням Спасителя та дві срібні великі сережки, на яких зображено «животных во вкусе того времени, и две штучки золотых с жемчугом».

Речі зі скарбу 1824 року.

*Малюнки М. Закревського,
вміщені у книзі*

Н. Кондакова «Русские клады»

Хоча щоденникові записи Берлинського гранично короткі, начебто зашифровані, з них видно, що знахідка скарбу стала не просто сенсацією для обивателів, а значною подією, яка привернула зацікавлену увагу справжніх шанувальників давнини та історії. 28 травня київський історик повідомив подробиці щодо скарбу в листі до відомого любителя старовини графа Миколи Румянцева. Свій опис речей Берлинський поспішив відправити ректору Харківського університету Василю Джунковському, який за місяць після знахідки в червневій книжці

«Украинского журнала» опублікував опис разом з листом автора. Можна лише позаздрити оперативності видавців початку ХІХ ст.

Берлінський зізнався, що не міг атрибуувати всі предмети і сподівався, що після повернення митрополита Євгенія «он сыщет, как объяснить» деякі речі. Потрапив опис і до Петербурга, до найвищих урядових сфер (про це згадується в архівній справі фонду Комітету міністрів).

Серед тих, хто особисто оглянув знахідку та оцінив її історичне значення, був ад'ютант генерала Миколи Раєвського Петро Муханов – майбутній декабрист, брат відомого археографа Павла Муханова.

*Петро Олександрович Муханов (1799–1854),
автор одного з перших описів скарбу 1824 року*

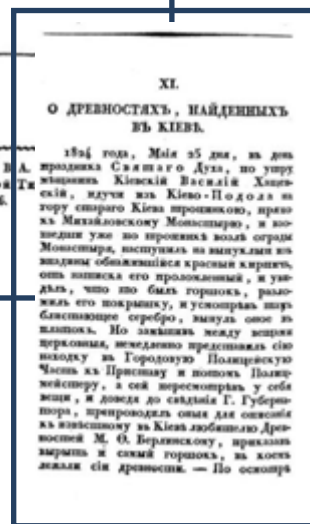
У листі до московського видавця Олександра Корниловича (теж майбутнього декабриста) Муханов одним з перших повідомив про київську знахідку: «Спешу уведомить тебя, как ученого любителя древностей, что вчера сделано здесь весьма драгоценное открытие. Близ Михайловского монастыря, что на старом Киеве, здешний мещанин, возвращаясь домой, внезапно провалился и почувствовал под ногою сосуд; взял его, он нашел разные вещи чрезвычайной древности». Корнилович передал листа Фаддею Булгаріну, видавцеві «Северного архива» – «журналу історії, статистики та подорожей», у якому в червні з'явилася стаття «Письмо из Киева о найденных там древностях».

Розвідку Муханова про київські старожитності зі скарбу 1824 року було зачитано на засіданні Московського товариства історії та старожитностей 15 квітня 1825 року. Тут слід звернути увагу, що до тексту додавалися малюнки речей – тобто було виготовлено кілька комплектів образотворчих матеріалів. Члени Товариства вирішили доповнити опис Муханова «замечаниями» Берлінського, отже, робота київського історика вже була в розпорядженні московських колег.

Але повернімося до 1824 року. Митрополит Євгеній прибув до Києва 17 червня. Уже через тиждень, 24 червня, з Москви йому надіслав лист граф М. П. Румянцев: «По возвращении Вашем в Киев, я уверен, что Вы много зайняты изволите, чтобы точное и ученое описание сделано было тем древностям, которые найдены близ Михайловского монастыря, о находке каковой извещает меня г. Берлинский».

*Митрополит
Євгеній (Болховітінов)
(1767–1837)
і початок його
статті про
скарб 1824 року*

Відповідь надійшла майже через місяць. Митрополит підтвердив, що оглядав речі, виправив і доповнив опис Берлинського та відправляє його для публікації в «Отечественные записки». «Находки сии кажется стоят рязанских», – наголосив Євгеній. Він також повідомив, що метал та каміння речей були оцінені торговцями в 1500 рублів.

Подальше листування митрополита з Румянцевим містить цікаві подробиці щодо вирішення долі скарбу. Хоча звістка про знахідку швидко досягла столиці, реакції влади не було. 15 жовтня Євгеній повідомив графу, що «министр внутренний ничего не отвечает и едва ли отвечать будет». Речі залишалися в руках того, хто їх знайшов. Мабуть, знаючи, що в Києві не володіли сумою, необхідною для грошової компенсації Харщевському, митрополит вважав, що Румянцев (досить заможна людина) міг би придбати скарб для свого «кабінету». «В вещах около фунта [близько 0,5 кг. – Т. А.] чистого золота. Уступят за цену веса, а камня в придаток», – писав він. Румянцев негайно відповів, що готовий придбати скарб «с чрезвычайным удовольствием», заплативши власнику речей за золото належну суму, а понад

те додати 600 рублів. Харщевський був би радий продати скарб, але потрібно було отримати офіційну відмову міністра від придбання його до казни.

На початку грудня 1824 року питання все ще не було вирішено. Тим часом у Києві відбувалися події великого історичного значення: з 17 жовтня розпочалися розкопки Десятинної церкви. У листі до Румянцева від 10 грудня митрополит досить докладно інформував графа про результати, і відчувається, наскільки він занурений у те, що відбувалося на Старокиївській горі. Ризикнемо припустити, що Десятинна церква та робота в цей час над «Описанием Киевософийского собора и Киевской иерархии» не давали можливості митрополиту займатися організаційними питаннями щодо скарбу.

Нарешті, 29 грудня від Румянцева надійшла звістка, що ухвалено рішення про придбання скарбу до казни. Граф додав, що має підстави вважати, «что при самой сей находке отстранены были и скрыты некоторые мелкие вещи не в большом числе», і що йому, можливо, вдасться придбати їх. Для такої надії справді були підстави. Хоча Василь Харщевський і не приховав скарбу, але частина речей «затрималася» в нього. Берлинський у щоденнику згадував, що він отримав скарб для опису від поліцмейстера, а через певний час сам київський ткач Харщевський доставив ще кілька речей. Репліка Румянцева свідчить про те, що з деякими речами Харщевський так і не розлучився.

Рис. 53. Потир, изъ Киевского казана 1824 г.

Речі зі скарбу 1824 року: потир, колти.

Малюнки М. Закревського, вміщені в книзі

Н. Кондакова

«Русские клады»

Рис. 58. Сурож Киевского казана 1824 г.

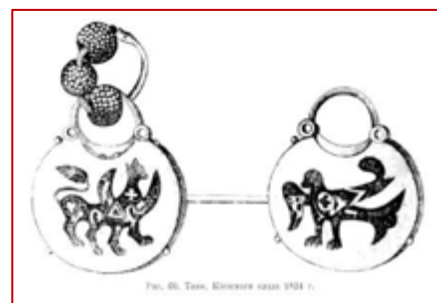
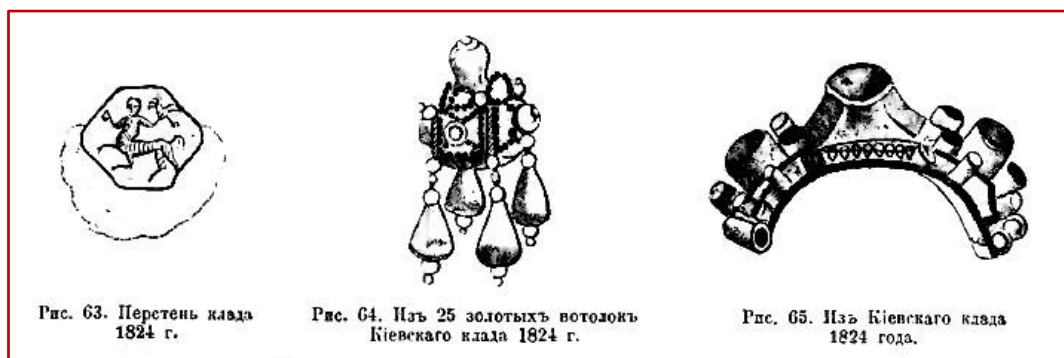

Рис. 60. Там. Киевского казана 1824 г.

Це опосередковано підтвердив видавець «Отечественных записок» Павло Свіньїн, який відвідав Київ у 1826 році. Він у супроводі Берлинського побував на місці знахідки скарбу. «Две или три из сих невесьма ценных вещей приобретены одним чиновником, а прочие

представлены к высочайшему двору». У цьому свідченні звернемо увагу на кілька деталей: саме місце знахідки скарбу стало міською пам'яткою, або місцем пам'яті; частина речей скарбу залишилася в Києві та розпродавалась; Берлінський знав про продаж речей та їх нового власника; фраза Свіньїна справляє враження, що він бачив ці предмети і зміг назвати їх – «сережная привеска», хрест та перстень. Висновок, який можна зробити: повний склад скарбу не міг бути врахований навіть у перших описах та публікаціях.

З незначними відмінностями щодо назв речей усі автори наводили відомості, почерпнуті з публікацій митрополита Євгенія та Берлінського. Отже, відомо, що в 1824 році було пред'явлено громадськості такі речі: срібний потир (напрестольна чаша), срібний дискос (богослужбове блюдо), 3 золоті медальйони із зображеннями Христа і двох мучеників, пара золотих колтів, сережки київського типу, корсунчик (чотирикінцевий хрест, що відноситься до давнього візантійського типу), перстень із зображенням на щитку кентавра із соколом у руці, 25 золотих підвісок, 8 золотих дужок від очілля (пов'язки для волосся), 20 срібних пластинок з S-подібним візерунком, золота пластинка трапецієподібної форми з рослинним орнаментом. Багато речей прикрашені перегородчастою емаллю. Додамо до цього переліку згадані вище підвіску, хрест і перстень, куплені якимось чиновником. І, нарешті, один золотий медальйон із зображенням св. Димитрія, який (за пізнішими відомостями) потрапив до зібрання принца Карла Пруського.

Речі зі скарбу 1824 року: перстень, підвіска, золота дужка.

Малюнки М. Закревського, вміщені в книзі Н. Кондакова «Русские клады»

Микола Закревський, причетний у 1824 році до малювання речей, тридцять років по тому у своїх працях, зокрема в «Летописи и описании города Киева» перерахував лише описані раніше предмети. Єдина відмінність: Закревський помилково вважав, що золоті дужки-півкільця були не від головного убору, а від «корня окладного Евангелия». Однак важливіше інше – Закревський у своїй книзі, що вийшла 1858 року, ствердно вказав, що всі ці речі «хранятся в Эрмитаже», пославшись на публікацію в «Журнале министерства народного

просвещения» за листопад 1836 року. Але у відповідній статті «Журнала» насправді інше формулювання. Там сказано, що речі, знайдені Харщевським, було *відправлено* київським цивільним губернатором до Ермітажу.

Речі зі скарбу 1824 року:

сережка, хрест.

*Малюнки М. Закревського,
вміщені в книзі Н. Кондакова
«Русские клады»*

Зовсім іншу інформацію щодо переміщення скарбу отримала Археологічна комісія, намагаючись у 1890-х роках з'ясувати його долю. Розіславши купу запитів до київських і петербурзьких установ, Комісія визначила, що речі були відправлені з Києва, і 9 червня 1825 року в Петербурзі їх отримав міністр внутрішніх справ В. Ланської. Планувалося, що скарб зберігатиметься в Публічній бібліотеці. Це виглядає дещо дивно, але, очевидно, пояснюється тим, що бібліотеку очолював знавець старожитностей, дослідник рязанського скарбу 1822 року Олексій Оленін. І тут детективна історія набуває класичних рис.

Археологічна комісія не спромоглася виявити сліди київського скарбу ні в бібліотеці, ні в Ермітажі. Цей пошук через сто років після Комісії повторила дослідниця київських коштовностей княжої доби Людмила Пекарська – результат той самий. Скарб зник. Єдина «жива» річ – медальйон із зображенням св. Димитрія, що зберігається в Музеї прикладного мистецтва (Kunstgewerbemuseum) в Берліні.

Медальйон із зображенням св. Димитрія.

Музей прикладного мистецтва (Kunstgewerbemuseum) в Берліні.

(Pekarska, L. 2011. Jewellery of Princely Kiev., The Kiev hoards in the British Museum and the Metropolitan Museum of Art and related material)

Як написав Никодим Кондаков наприкінці XIX ст., клад 1824 року «представляет знаменательный пример совершенного исчезновения наиболее драгоценных предметов

древности». Вражає й те, що зникненням речей не вичерпуються загадки київського скарбу.

Працюючи в 1869 році над правкою та доповненнями до «Описания Киева», Закревський переробив розділ «Церковные и священные вещи» на «Древности церковные и мирские» та розпочав його відомостями про скарб 1824 року. Переважно повторивши опис митрополита Євгенія, Закревський зробив кілька примітних зауважень. Наприклад, він зазначив, що горщик, у якому було знайдено речі, міг вмістити більше предметів, ніж «скільки их оказалось». Це до питання про можливий початковий склад скарбу.

А далі Закревський згадав про долю малюнків, які «по желанию М. Берлинского» були виготовлені Миколою Васильовичем і його товаришем. Зображення речей нібито разом з описом, складеним митрополитом Євгенієм, відправили до Московського товариства історії та старожитностей. Відомий гравер О. Г. Афанасьєв зробив гравюри – ілюстрації до тексту. Але з невідомих причин вони не були використані, «согнили в подвале», і Закревському випадково вдалося в жовтні 1868 року відшукати лише один примірник цих гравюр. Цей непояснений епізод є похмурою «ілюстрацією» до долі самого скарбу.

Отже, випадкова знахідка скарбу в 1824 році відбулася між двома подіями, що започаткували археологічне вивчення пам'яток стародавнього Києва – розкопками Десятинної церкви у вересні 1823 року та в жовтні 1824 року. У своєму київському подієвому та людському «оточенні» скарб став предметом осмислення, наукової комунікації, суспільної рефлексії, «місцем пам'яті». Знахідка скарбу на тлі перших розкопок Десятинної церкви, створення та публікації перших історико-києвознавчих праць («Краткой истории Киева» М. Берлинського, «Описания Киевософийского собора» митрополита Євгенія тощо) наочно показала колосальний культурно-історичний потенціал міста. Завдяки зробленим у Києві описам і малюнкам речей, вони посіли помітне місце в історіографії. І хочеться сподіватися, що загадкову долю скарбу, гідну пера Агати Крісті, неодмінно прояснить захоплений історією сучасний допитливий Еркюль Пуаро або спостережливий містер Паркер Пайн.

Джерела та література

Варшавська, М., Федорова, Л. 1997. «До готової колоди добре вогонь підкладати». *Київська старовина*, 5, с. 41–71.

Закревский, Н. В. 1858. *Летопись и описание города Киева*, 2 т. Москва.

Інститут рукопису, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 233, од. 16.

ІР НБУВ, ф. 175, од. 1047, арк.16 зв.: Семейкин Н. [М. Ф. Берлинский] Вставки к курсовому сочинению.

Кондаков, Н. П. 1896. *Русские клады, т. 1*. Санкт-Петербург.

Корзухина, Г. Ф. 1954. *Русские клады IX–XIII вв.* Москва; Ленинград.

О древностях, недавно найденных в Киеве. 1824. *Отечественные записки*, ч. 19, 52, с. 272–285.

Описание найденных недавно в Киеве разных старинных золотых и серебряных вещей 1824. *Украинский журнал на 1824 г.*, 12, июнь, с. 332.

Пекарская, Л. В. 2000. Золотые колты с изображениями святых: манера исполнения и неизвестные особенности стиля. «*На одно крыло – серебряная, На другое – золотая...*» *Памяти Светланы Рябцевой*, с. 285–298.

Переписка митрополита Киевского Евгения с государственным канцлером графом Николаем Петровичем Румянцевым. 1870. Воронеж, вып. 3.

Российская национальная библиотека, Отдел рукописей, ф. 328, оп. 1, ед. 491, л. 1.

Российский государственный исторический архив, ф. 1263 (Комитет министров), оп. 1, ед. 345, лл. 624–631.

Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона (1804-1824). 1884. *Киевская Старина*, 7, с. 466.

Peckarska, L. 2011. *Jewellery of Princely Kiev. The Kiev hoards in the British Museum and the Metropolitan Museum of Art and related material.* Mainz; London.

*Тетяна Ананьєва
провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви*